

GÜNEL VƏLİYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunel.valiyeva@sdu.edu.az

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSU: STATİSTİK TƏHLİL XÜLASƏ

Məqalədə statistik metodun tətbiqi ilə Azərbaycan dilində söz vurğusunun mövqeyini və işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədilə aparılan tədqiqatın nəticəsi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dili ahəng qanunu və o cümlədən, onun əsas komponenti kimi sait ahənginə kifayət qədər ardıcıl şəkildə əməl olunduğu dillərdən biri olduğundan, vurğunun mövcudluğu və işlənmə xüsusiyyətləri məsələsinin həlli prinsiplərinin müəyyən edilməsi həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkölogiya üçün aktualdır. Azərbaycan dilində söz vurğusunun yeri, vurğu qəbul edən hecanın mövqeyi, işləkliyi ilə bağlı tezlik, müxtəlif saitlərin vurğu qəbul etmə imkanları ilə bağlı statistik araşdırma aparmaq üçün “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndən götürülmüş 3000 söz təhlil olunmuşdur. Bu tədqiqat həm Azərbaycan dilində söz vurğusu sisteminin milli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həm də türk dilləri üçün ortaq prosesləri müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aparılan statistik təhlilin nəticəsi də Azərbaycan dilində vurğunun əsas mövqeyinin söz sonu olduğunu deməyə əsas verir (72,1%). Araşdırmanın nəticəsinə görə, Azərbaycan dilində vurğulu hecada ən çox işlənmə tezliyinə malik sait “a” saitidir (37,2%). Müvafiq olaraq, vurğulu hecanın tərkibində işlənmə baxımından ı (16,4%), i (15,2%), ə (11,7%), e (6,6%), o (5,8%), u (4,3%), ü (1,9%) və ö (0,3%) saitləri gəlir. Vurğulu hecada açıq saitlərin işləkliyi 61,9% olmaqla qapalı saitləri (38,1%) üstələyir.

СЛОВЕСНОЕ УДАРЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ: СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕЗЮМЕ

В статье отражены результаты исследования, проведенного с целью изучения положения словесного ударения в азербайджанском языке и особенностей его развития с применением статистического метода. Поскольку азербайджанский язык является одним из языков, в которых закон гармонии и, в частности, гармония гласных как ее основной компонент соблюдается достаточно последовательно, определение принципов решения вопроса о наличии ударения и особенностей обработки актуальна как для азербайджанского языкознания, так и для тюркологии в целом. Место словесного ударения в азербайджанском языке, с целью проведения

статистического исследования положения ударения, было проанализировано 3000 слов, взятых из «Орфографического словаря азербайджанского языка». Слог, частота, связанная с его функциональностью, и возможности акцентирования различных гласных. Данное исследование важно как для определения национальных особенностей системы словесных ударений в азербайджанском языке, так и для определения общих процессов для тюркских языков. Результат проведенного статистического анализа свидетельствует о том, что основной позицией ударения в азербайджанском языке является конец слова (72,1%). По результатам исследования, гласный «а» с наибольшей частотой обработки в ударном слоге в азербайджанском языке имеет гласный «а» (37,2%). Соответственно, по развитию в ударном слоге *ı* (16,4%), *i* (15,2%), *ə* (11,7%), *e* (6,6%), *o* (5,8%), *ü* (4,3%), *ü* (1,9). Приходят гласные *ə* и *ö* (0,3%). В ударных слогах открытые гласные на 61,9% эффективнее закрытых (38,1%).

WORD STRESS IN AZERBAIJAN LANGUAGE: STATISTICAL ANALYSIS SUMMARY

In the article, the results of the research conducted to investigate the position of word stress in the Azerbaijani language and the features of its development with the application of the statistical method have been reflected. Since the Azerbaijani language is one of the languages in which the law of harmony and, in particular, vowel harmony as its main component is followed quite consistently, the determination of the principles of solving the issue of the presence of accent and features of elaboration is relevant both for Azerbaijani linguistics and Turkology in general. 3,000 words taken from the "Orthographic dictionary of the Azerbaijani language" were analyzed in order to conduct a statistical study of the place of word stress in the Azerbaijani language, the position of the accented syllable, the frequency related to its functionality, and the possibility of accentuation of various vowels. This study is important both for determining the national features of the word stress system in the Azerbaijani language and for determining common processes for the Turkic languages. The result of the conducted statistical analysis suggests that the main position of stress in the Azerbaijani language is the end of the word (72.1%). According to the results of the study, the vowel "a" with the highest frequency of processing in the accented syllable in the Azerbaijani language is the vowel "a" (37.2%). Accordingly, in terms of development in the stressed syllable, *ı* (16.4%), *i* (15.2%), *ə* (11.7%), *e* (6.6%), *o* (5.8%), *u* (4.3%), *ü* (1.9%) and *ö* (0.3%) vowels come. In stressed syllables, open vowels are 61.9% more effective than closed vowels (38.1%).

Açar sözlər: söz vurğusu, akustik təhlil, sinharmonizm, linqvostatistika, vurğulu heca.

Ключевые слова: словесное ударение, акустический анализ, сингармонизм, лингвистическая статистика, ударный слог.

Keywords: word stress, acoustic analysis, synharmonism, linguistic statistics, stressed syllable.

Müasir tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən biri dil hadisələrinin formal metodlarla təsviridir. Statistik metodun tətbiqi ilə aparılan linqvistik araşdırmalar tədqiqat zamanı dil strukturunda daxili nizam və əlaqələrin, qanunauyğunluq və inkişaf proseslərinin aşkarlanmasında mühüm çəkiyə malikdir.

Söz vurğusunun təbiəti, sözdə mövqeyi və bir çox xüsusiyyətlərinin, eləcə də tipoloji baxımdan işlənmə incəliklərinin araşdırılması məqsədilə bir çox dillərin materialları üzrə araşdırma aparılmış, statistik göstəricilər müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan dilində söz vurğusunun işlənmə məqamları, tipoloji xüsusiyyətləri, ifadə imkanları ilə bağlı statistik tədqiqatın aparılması aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Söz vurğusunun və intonasiyanın ifadə vasitələrini (akustik, prosodik) tədqiq edən prosodiyadan fərqli olaraq, aksentologiya müəyyən bir dildə vurğunun funksiyalarını və onun sözdə yerləşmə qanunauyğunluqlarını, həmçinin onun sözün əmələ gəlməsində iştirakını öyrənir. Bu, aksentologiyayı müəyyən mənada qrammatika ilə əlaqələndirir və dilin səs və qrammatik quruluşunun tipoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu baxımdan dilin xətti seqmentləri ilə supersegment vasitələrin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi hər bir dil üçün uyğun modelin qurulması, dil seqmentlərinin əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Bəzi dillərdə söz vurğusu ən mühüm fonoloji vasitələrdən biridir, çünki o, sözlərin və söz formalarının mənasını tanımağa və ayırmağa kömək edir; başqa dillərdə vurğunun fonoloji əhəmiyyəti zəifləyir. Bu xüsusiyyətlər bütün dil və nitq vahidlərinin: fonemlərin, hecaların, morfemlərin, sözlərin, sintaqmların, ifadələrin təşkilində və fəaliyyətində dilin səs vasitələrinin rolunu müəyyən edən dillərin fonoloji tipologiyası çərçivəsində öyrənilir. Sözün formalaşması üçün söz vurğusunun əhəmiyyəti hətta dilləri vurğulu və vurğusuz olaraq təsnif etmək üçün bir meyar kimi çıxış edir.

Vurğunun mövqeyi ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, alman, ingilis və holland dili kimi bir çox dillərdə son hecadan əvvəlki heca vurğulu tələffüzü ilə daha çox diqqəti cəlb edir (1).

Fonetika sahəsində aparılmış eksperimental tədqiqatların nəticələrindən məlum olduğu kimi, gərgin səslər daha az gərgin olan səslərə nisbətən uzun səslənmə müddətinə malik olması ilə səciyyəhlənir (2, s.204). Uzun səslənmə müddəti ilə səciyyəhlənən səslər xüsusi şəkildə “vurğulanmış” kimi dərk olunur. Alman dili

materialları üzərində elektromioqrafik təhlilin tətbiqi ilə tədqiqat aparmış S. Kimin qənaətinə görə, uzunluğa (davamlılığa) əzələ aktivliyinin korrelyatı kimi də yanaşmaq olar (3, s.18). Deməli, hecanın tərkibində uzun tələffüz olunan sait həm də daha gərgin olması ilə diqqəti cəlb edir.

Diqqəti cəlb edən maraqlı faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, primatlar səsləri tələffüz edərkən sait və samit təbiətli səsləri yanaşı tələffüz etmirlər. N. Jinkin qənaətinə görə, onlarda farınqal trubkada modulyasiya baş vermədiyindən müxtəlif gücə malik səslərin akustik gücünün uyğunlaşdırılması baş vermir və “heca” kompleksində ya ancaq saitlərə, ya da ancaq samitlərə təsadüf olunur (4, s.211). Deməli, insanın səs aparatında ən mühüm inkişaf dəyişikliyindən sonra – farınqal modulyasiya nəticəsində heca daxilində fərqli gərginlik və gücə malik səslərin tələffüzü mümkün olmuşdur. Bu modulyasiyanın şəkildən asılı olaraq səslərin kəmiyyət baxımdan daha davamlı, intensivliyə görə daha gərgin tələffüz olunması mümkündür. İntensivlik və müddətin müxtəlif göstəriciləri, eləcə də onların birləşməsindən yaranan modellər isə, məlum olduğu kimi, vurğu strukturunu müəyyən edir.

Supersegment xüsusiyyətlər ünsiyyət prosesində çox mühüm rol oynayır və dilçilər tərəfindən tipoloji təsnifatlarda xüsusi parametr kimi istifadə olunur. Söz vurğusu probleminin inkişafı təkcə söz vurğusunun təbiəti, yeri və funksiyaları ilə bağlı məsələlərin həllini nəzərdə tutmur, məlum olduğu kimi, ədəbiyyatda sait ahənginin türk dillərində söz vurğusunun mövcudluğu faktını şübhə altına alması və ya bu dillərdə söz vurğusunun fərqli şəkildə təzahür etməsi ilə bağlı fikirlər mövcuddur. Türk dilləri ailəsinə mənsub dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində söz vurğusunun daxili keyfiyyəti və işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırarkən tipoloji quruluşla bağlı bu kimi məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir.

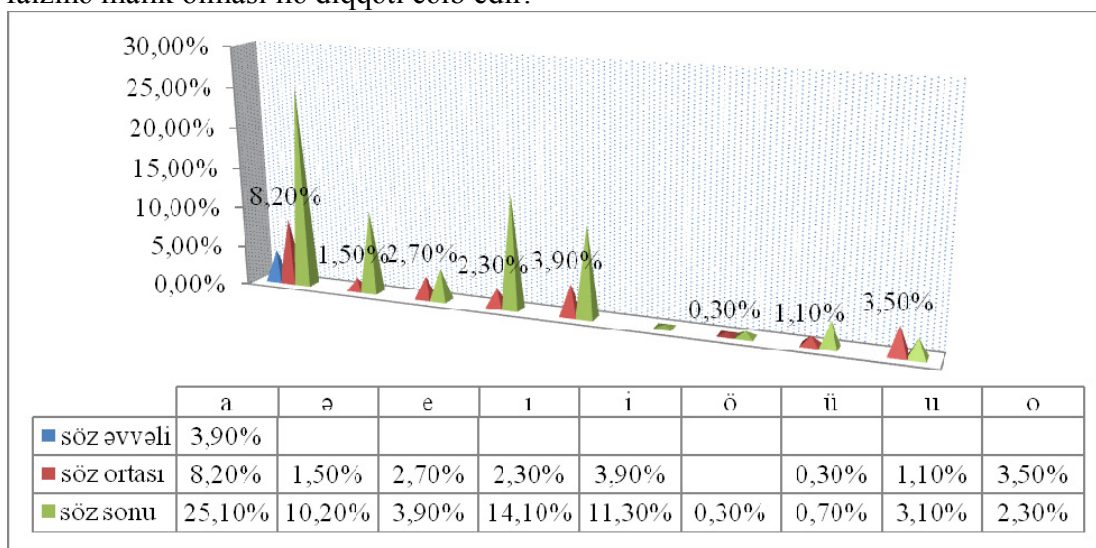
Bəzi alimlərin fikrincə, sait ahəngi və vurğunun funksiyalarının üst-üstə düşməsi sinharmonik dillər üçün ilkin şərt kimi çıxış edir (5, s.97; 6, s.62; 7, s.17; 8, s.63). Azərbaycan diliahəng qanunu və o cümlədən, onun əsas komponenti kimi sait ahənginə kifayət qədər ardıcıl şəkildə əməl olunduğu dillərdən biri olduğundan, vurğunun mövcudluğu və işlənmə xüsusiyyətləri məsələsinin həlli prinsiplərinin müəyyən edilməsi həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkologiya üçün aktualdır.

Türkoloji ədəbiyyatın təhlili söz vurğusunun həm təbiəti, həm də lokalizasiyası ilə bağlı konsensusun olmadığını göstərir. Eyni dildə bəzi müəlliflər vurğunu son hecada sabitləşmiş sabit vurğu kimi şərh edir, bəziləri onun söz formasının ilk hecasında olduğunu, bəziləri birinci hecada melodik, sonuncuda isə dinamik vurğu görürlər. Ümumiyyətlə, türk dillərində söz vurğusunun bir neçə növünün fəaliyyət göstərməsi ifadə olunur: dinamik, tonik və ya birləşmiş tonal-dinamik. Vurğunun yerinə görə vurğu sistemləri ilkin hecada lokallaşdırılmış vurğu

ilə, son və ya son hecalardan birində vurğu ilə, həm başlanğıc, həm də son hecaların vurğulanması ilə fərqlənir.

Azərbaycan dilində söz vurğusunun mahiyyətini, lokalizasiyasını və funksiyalarını müəyyən etmək, həm də digər türk və qeyri-türk dillərinin vurğu sistemləri fonunda Azərbaycan dilində söz vurğusunun spesifikasiyasını müəyyən etmək məqsədi ilə statistik tədqiqat aparmaq qərarına gəldik. Bu tədqiqat həm Azərbaycan dilində söz vurğusu sisteminin milli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həm də türk dilləri üçün ortaq prosesləri müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilində söz vurğusunun yeri, vurğu qəbul edən hecanın mövqeyi, işləkliyi ilə bağlı tezlik, müxtəlif saitlərin vurğu qəbul etmə imkanları ilə bağlı statistik araşdırma aparmaq üçün “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndən götürülmüş 3000 söz təhlil olunmuşdur. Saitlərin vurğu qəbul etmə imkanları ilə bağlı linqvostatistik təhlilin nəticələrinə görə, Azərbaycan dilində söz əvvəli, söz ortası və söz sonunda işlənən hecada yalnız “a” saiti xüsusi işləkliyi ilə fərqlənir, linqvostatistik araşdırmanın nəticəsinə görə, söz əvvəlində işlənən hecanın tərkibində olan mövqedə vurğulu “a” saitin işləkliyi nisbətən az – 3,9% təşkil edir, digər saitlər söz əvvəli mövqedə vurğulu hecada ya işlənmir, ya da çox kiçik işlənmə faizinə malik olması ilə diqqəti cəlb edir.

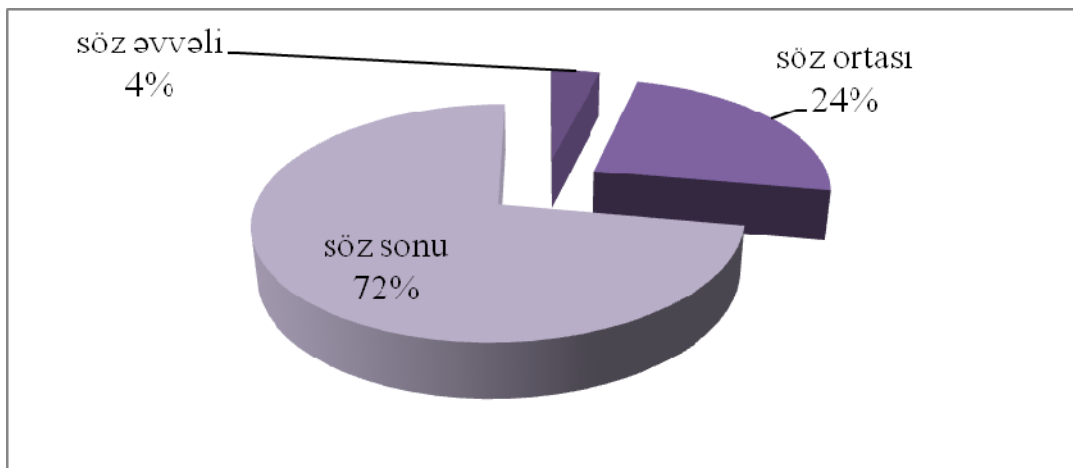

Göründüyü kimi, “a” saitin vurğulu hecada ən çox işləndiyi mövqe söz sonudur (25,1%), söz ortasında vurğulu “a” saitin işləkliyi 8,2 % təşkil edir.

Təqdim olunan diaqramdan göründüyü kimi, söz əvvəlində olduğu kimi, sözortası mövqedə - heca tərkibində də vurğulu hecada “ö” saitin işlənməsinə təsadüf olunmamışdır. Maraqlıdır ki, “... söz sonu dilimizdəki e, ö, o saitləri üçün tipik deyildir” (9, s.107-108). Söz sonu mövqedə işləkliyə malik olmayan “ö” saiti

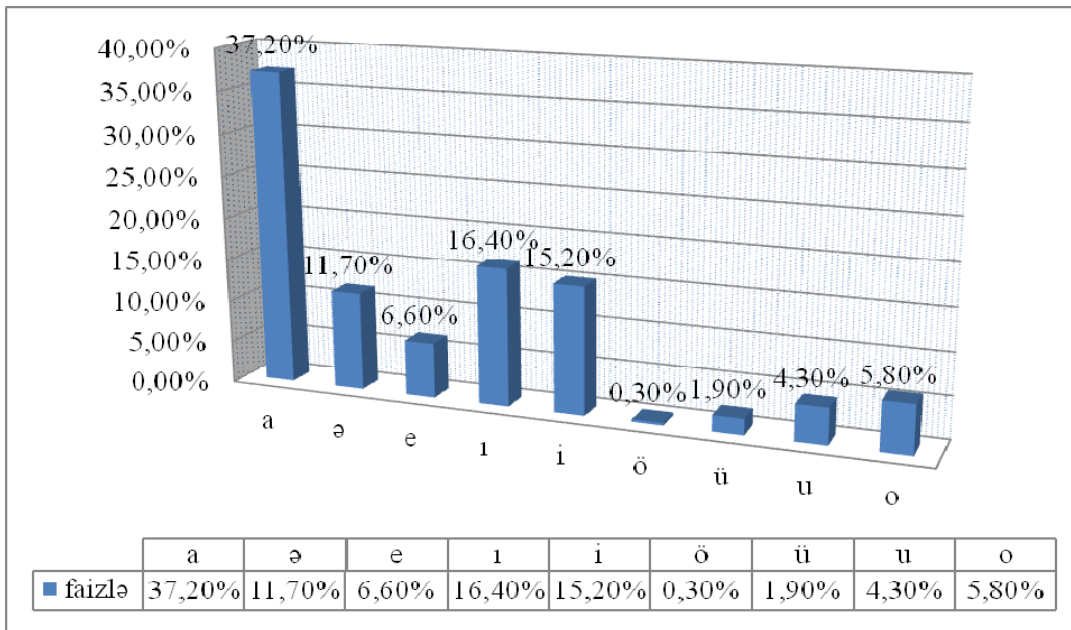
söz sonu mövqedəki vurğulu hecəda (qapalı hecanın tərkibində) az hallarda olsa da, işlənə bilər (0,3%).

Ümumilikdə söz əvvəli mövqedə vurğulu saitin işlənməsi 3, 9%, söz ortasında 23, 9%, söz sonu mövqedə isə 72, 1% təşkil edir.

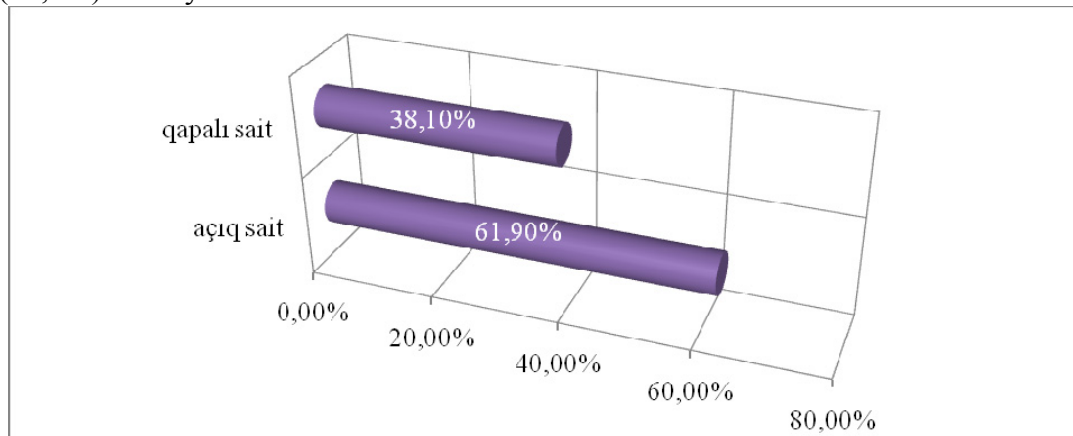
Göründüyü kimi, statistik təhlil də Azərbaycan dilində vurğunun əsas mövqeyinin söz sonu olduğunu deməyə əsas verir (72,1%).

Tədqiqat göstərir ki, vurğulu hecəda işlənmə imkanlarına görə, saitlər bir-birindən fərqlənir. Bəzi saitlər vurğulu hecəda işlənmə tezliyi baxımdan digərlərini üstələyir:

Linqvostatistik araşdırmanın nəticəsinə görə, Azərbaycan dilində vurğulu hecada ən çox işlənmə tezliyinə malik sait “a” saitidir (37,2%). Müvafiq olaraq, vurğulu hecanın tərkibində işlənmə baxımından ı (16,4%), i (15,2%), ə (11,7%), e (6,6%), o (5,8%), u (4,3%), ü (1,9%) və ö (0,3%) saitləri gəlir.

Azərbaycan dilində vurğulu hecada işlənən saitlərin statistik təhlilinin nəticələrinə görə, vurğulu hecada açıq saitlərin işləkliyi 61,9% olmaqla qapalı saitləri (38,1%) üstələyir.

Söz vurğusu sözdəki hecalardan birinin digərlərindən fərqli tələffüzünü – fərqli fiziki göstəricilərə malik olmasını nəzərdə tutduğundan səslərin fərdi keyfiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, açıq saitlər təbiət etibarilə qapalı

saitlərdən daha davamlı və yüksək intensivliyə malik olması ilə seçilir. A. Axundov Azərbaycan dilində saitlərin statistik təhlilini verərkən qeyd edir ki, "Azərbaycan dilində kök mövqeyi üçün açıq saitlər daha səciyyəvidir. ...Qapalı saitlərdən yalnız i və ü kökdə daha çox işlənir. Lakin bu üstünlük o qədər də böyük deyildir" (9, s.100). Adətən Azərbaycan dilində vurğunun söz sonundakı hecada olan saitin üzərinə düşdüyünü nəzərə alaraq deyə bilərik ki, istər söz kökü, istərsə də şəkilçidəki saitin üzərinə düşən vurğu qapalı saitlərə nisbətən açıq saitlərə aid olması ilə diqqət çəkir.

Ekspəriməntal və statistik tədqiqatın nəticəsinə görə, Azərbaycan dilində söz vurğusu və sait ahəngi kulminativ və delimitativ linqvistik funksiyaları yerinə yetirərək bir-birini tamamlayır. Nitq axarında sözün təşkili və sərhədləndirilməsi vasitələrinin artıqlığı ahəng qanununun olmadığı dillərdən fərqli olaraq, vurğunun zəif mərkəzləşdirici xarakterini müəyyən edir. A. Martinetin fikrincə, vurğunun semantik vahiddəki yeri onun sabitləşmədiyi dillər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla şərtlənir və izah olunur ki, vurğulanan yer natiqə əslində deyilənləri başa düşmək üçün tanınan fonemik fərqlərə riayət etməkdən daha vacib görünür. Vurğu həm danışan, həm də dinləyici üçün elə mühüm amildir ki, onun söz haqqında verdiyi məlumat ilk növbədə dinləyici tərəfindən qavranılır və qeydə alınır [4, s.203].

Sözün fonoloji səviyyədə formalaşması üçün söz vurğusunun əhəmiyyəti dillərin vurğulu və vurğulu olmayan dillər kimi təsnifi üçün bir meyardır. Rus dili vurğulu dillərin ən bariz nümunəsidir. Lakin söz vurğusu müxtəlif vurğulu dillərdə belə, fərqli şəkildə özünü göstərir və fonetik, morfoloji, eləcə də qrammatik münasibətlərdə fərqli rol oynayır. Rus dili kimi bəzi vurğulu dillərdə vurğu çoxyerli və mobildir. Digər dillərdə vurğunun yeri bütün sözlərdə eynidir, məsələn, birinci və ya sonuncu hecada. Bəzi dillərdə vurğu, rus dilində olduğu kimi, çox qabarıqdır və bir sözdəki bütün digər hecalar qısa, zəif, keyfiyyət dəyişikliyi ilə (reduksiya ilə) tələffüz olunur. Elə dillər var ki, vurğulu heca vurğusuz hecalardan o qədər də aydın seçilmir, belə vurğunu eşitmək daha çətinidir. Müəyyən dillərdə vurğu xüsusi yadda saxlanmalı olan müəyyən morfemlərlə (kök, bəzi prefikslər və ya şəkilçilər) əlaqələndirilir. Bundan əlavə, müxtəlif tip vurğulu dillərdə sözdə vurğulanan heca səsin yüksəkliyi, gücü, müddəti, həmçinin vurğulu saitlərin keyfiyyəti kimi müxtəlif prosodik vasitələrdən istifadə etməklə fərqləndirilir.

Struktur fonoloji tipinə görə Azərbaycan dilində söz vurğusu lokallaşdırılmış, demək olar ki, bir qayda olaraq, söz formasının son hecası üzərindədir. Dilin morfoloji quruluşuna görə son hecada (bəzi istisnalar mümkündür) sabitləşən vurğu sözə şəkilçi artırılması ilə (şəkilçi qəbul etməyən şəkilçilər istisnadır) hərəkət edən mobil vurğu kimi səciyyələndirilə bilər.

Fonetik meyarlara görə, Azərbaycan dilində vurğu fonetik baxımdan sabit vurğu kimi müəyyən edilir. Apardığımız müşahidənin nəticələrinə görə, sait ahəngi qanununun işləməsi Azərbaycan dilində vurğunun olmasını istisna etmir. Sinharmonizm və söz vurğusu birlikdə mövcuddur və bir-birini tamamlayır. Vurğulu

bağlımüxtəlif dillərdəki bu cür fərqlər fonoloji tipologiyada hələ də tam şəkildə araşdırılmamışdır. Bu kimi hallarda ümumi fonoloji tipologiya çərçivəsində xüsusi aksentoloji tipologiyanın işlənməsi tələb olunur.

Ədəbiyyat:

1. Domahs U. Word stress assignment in German, English and Dutch: Quantity sensitivity and extrametricality revisited. // https://www.anglistik3.hhu.de/fileadmin/redaktion/Fakultaeten/Philosophische_Fakultaet/Anglistik_und_Amerikanistik/Ang3_Linguistics/Dateien/Details_eiten/Plag/Domahs_Plag_Carroll2014_Word_stress_assignment_in_German_English_and_Dutch_Quantity_sensitivity_and_extrametricality_revisited.pdf
2. Якобсон Р. Фонология и ее отношение к фонетике / Р. Якобсон, М. Халле // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – Вып. 2. с. 204
3. Ким С. Н. Аллофоническое варьирование консонантизма в немецкой речи: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / С. Н. Ким. – М., 1980. – 23 с.
4. Жинкин Н. И. Звуковая коммуникативная система обезьян // Известия АПН РСФСР. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. Вып. 113. – С. 183-226.
5. Радлов, В. Опыт словаря тюркских наречий (т. 1-4, 1882-1909).
6. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1980.
7. Касевич В.Б. Морфонология. 1986. 160 с.
8. Щербак, А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. Рос. АН, Ин-т лингв. исслед. - СПб. : Наука : Санкт-Петербург. 1994. - 191 с.
9. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B., 1973.

Rəyçi: prof. Məmmədov Ramazan Salam oğlu